

К., 1908. 11. *Tatlin С.* Про народні паремії, національну свідомість та "малоросійство" як етнопсихологічний феномен // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 1994. – Т.3. 12. *Taran С.* Довгий ранок української державності // Розбудова держави, 1992. – № 1.

Н.Д. Коваленко

Фраземи західноподільського діалектного мовлення: системні зв'язки

Для відродження та збереження самобутності української мови масмо не тільки зміцнювати позиції мовного самоствердження українців, реабілітувати, повертати із забуття мовні скарби, що зафіксували елементи самосвідомості людини, мислення, вірувань та звичаїв, багатовікового досвіду, а й осмислювати витoki та розвиток ідей вивчення мови і культури.

У повсякденній діяльності народ витворив і розкрив багатство своєї мови, свого самобутного розуму, незвичайної та багатой творчої фантазії. Тому слово є носієм не тільки певного значення, але й попереднього досвіду людини і всієї нації.

Саме такий погляд на мову як на спосіб і можливість сприймати світ і мислити проповідували представники Харківської лінгвістичної школи. Результатом численних фольклорних експедицій, записів усно-розмовного мовлення українців стали не тільки систематизація та опис діалектної мови, а й ґрунтовні праці вчених цього лінгвістичного напрямку, що стали міцною теоретичною основою для більшості розділів мовознавства.

Найбільш значущі досягнення Харківської лінгвістичної школи пов'язані з діяльністю О.О. Потебні. Широта його мовознавчої ерудиції знайшла своє втілення у численних дослідженнях, більшість з яких розпочинають новий теоретичний період в історії вітчизняної науки. Саме О.О. Потебні належать перші наукові праці з української діалектології.

Розвиток досліджень народної мови сьогодні має вагомий здобутки на різних лінгвістичних рівнях. Досить інтенсивно стала вивчатись фраземіка українських діалектів, незважаючи на труднощі, пов'язані із збиранням діалектного матеріалу. Цінний фраземний матеріал зафіксовано у словниках діалектної лексики (М.Й. Онишкевич, С. Панцьо, В.А. Чабаненко, М.М. Корзонюк, А.Т. Сизько), матеріалах до фразеологічних словників (П.П. Гриценко, А.С. Юрченко, Л.І. Ройзензон, С. І. Ройзензон, М.Т. Доленко, Н.Д. Бабич). Особливо вагомим доробком є публікація регіональних словників фразеології (А.О. Івченко, Н. Вархол, О.С. Юрченко, В.Д. Ужченко), до складу яких входять власне діалектні фраземи і такі, що виступають у сучасній українській літературній мові.

Системні зв'язки у сфері української фраземіки постійно привертають увагу науковців. Серед досліджень останніх десятиріч про види семантичних зв'язків між фраземами виділено студії М.Ф. Алефіренка, Н.Д. Бабич, М.Т. Демського, В.П. Жукова, М.П. Коломійця, О. Редіна, Л.Г. Скрипник,

які створили міцну теоретичну базу для ґрунтового вивчення цих зв'язків серед фразем українського діалектного мовлення.

Територіально опубліковані матеріали та дослідження можна розподілити таким чином: середньополіські говірки північного наріччя (П.П. Грищенко); східноподільські (М.Т. Доленко, А.Д. Очеретний), буковинські (Н.Д. Бабич), бойківські (М.Й. Ониськевич, М.Т. Демський, Ю.Ф. Прадід), наддністрянські (Д.Г. Гринчишин), закарпатські (В.І. Лавер, Й.О. Дзєндзелівський), лемківські говірки південно-західного наріччя (Н. Вархол, А.О. Івченко), слобожанські (А.С. Юрченко, Л.І. Ройзензон, С. І. Ройзензон, В.Д. Ужченко), степові говірки південно-східного наріччя (Т.Г. Грица, В.Д. Ужченко).

Отже, фраземіка західноподільського діалектного мовлення, особливості її семантики та системні зв'язки, що відображаються в таких категоріях, як полісемія, омонімія та паронімія, синонімія та антонімія поки що не були предметом ґрунтового вивчення, хоч і стали вислови, і паремійні одиниці – прислів'я та приказки – вже віддавна привертали до себе увагу етнографів, фольклористів, митців слова, людей, які цікавляться як народною мудрістю, так і способами її фіксації у мові (К.В. Шейковский, П.П. Чубинський, М. Номис, А.П. Свидницький, С. В. Руданський, М. Левченко, І. Галько).

М.Т. Доленко, систематизуючи фразеологічний матеріал у регіональний словник [див. 2] і описуючи фраземи східноподільського ареалу за різними ознаками (граматичними, функціональними, семантичними і структурними), вказує на „особливо розгалужений структурно-семантичний склад” [3:102] та активність побутування „архаїчних, лексичних та фразеологічних одиниць” [4:15] у західній частині Поділля, порівнюючи із східною.

Завдання нашої статті – виявити й охарактеризувати явища полісемії, омонімії, синонімії та антонімії у складі фразем західноподільського говіркового мовлення.

Матеріалом для спостережень послуговувала картотека фразем, укладена на основі польових записів, виконаних авторкою у говірках 26 населених пунктів Західного Поділля за спеціально складеною програмою.

Складність поставленого завдання диктує пряму необхідність чіткого визначення основної термінології. Під полісемією в діалектній фраземіці розуміємо одночасне функціонування кількох однотипних фразем, що виникли внаслідок послідовного розвитку семантичної структури, напр.: *ходити як т'їло бе"з душ'ї* (Схх) *єзахворити*, (Кск) *єсумувати*; *вєсохнутти на та'ран'ку* (Дрв, Кк) *єсхуднути*, (Вр) *єзмарніти від хвороби*; *м'лос'т'ї біють* (Кд) *єзнепритомніти*, (Су) *єзахворити*; *зби"вати баки кому* (Кк, Крч, Ксх, Су) *єобманювати*, (Нгн) *єулещувати когось*. Розвиток фраземного значення спостерігаємо і в межах однієї говірки, напр.: *ємотувати єутки* (См) *єікати*, *єіти*; *то"чити в'аси* (Пх) *єбазікати*, *єбрехати*.

Виникнення та функціонування у діалектному мовленні фразем-омонімів пояснюється переважно випадковим збігом структури та компонентного складу одиниць, але різною семантикою, напр.: *п'їти п'є'ачи'ми сте"ш'ками* (Ктг, См) *єзволікати*, (Нгн) *єосоромитися*; *зби"рати гни'ли"ч'ки* (Кк) *єлінуватися*, *єхотіти спати*.

Синонімічними розглядаємо фраземи, що належать до одного семантико-граматичного класу, які мають спільність значення, характеризуються

однаковою або подібною лексико-семантичною валентністю, але різняться або відтінками значень, або стилістичним забарвленням, внутрішньою формою і компонентним складом. Фразеологізми об'єднуються в синонімічні ряди, члени яких по-своєму розкривають певне поняття чи судження. Домінантою синонімічного ряду фразем є, на нашу думку, по можливості семантично немаркований і синтагматично найменш закріплений фразема-синонім. Часто у ролі домінанти виступає семема, структура якої гранично проста. Така домінанта може без втрати у змісті висловлення замінити будь-який інший [1:42–43].

В основі виникнення і значеннєвого функціонування абсолютної більшості діалектних фразем-синонімів Західного Поділля, як і інших ареалів, лежить спостереження над навколишньою дійсністю. Наявністю значної кількості синонімів відзначаються ФО, що лінгвалізують фізичний та психічний стан особи, її поведінку, спосіб життя, діяльності, різні аспекти стосунків між людьми.

Найбільшою образністю, емоційно-експресивним насиченням характеризуються ряди фразем-синонімів, які позначають негативні вчинки, явища, події в житті людини.

1. Рівнозначні фраземи-синоніми (дублети), напр.: *багла'їи* *б'ити* (См), *ба'їди* *б'ити* (Лєв), *б'амки* *б'ити* (Внк, Вр, Дрв, Зл, Зрч, КК, Крч, Кск, Лєв, МК, Нга, Пл, ПХ, Рхн, СУ, Цкв) *слідарювати*; *гни'л'ач'ки при'с'їти кого* (Кск), *у'ч'їнилас'я Олена до кого* (Крч) *єлінуватись*.

2. Семантичні синоніми, що мають спільне значення, але вказують на різний вияв певної ознаки, напр.: *т'агне до* *п'одушки* (Цкв, КК), *с'л'їна'ка л'овити* (Нга), *др'їмота нап'ала* (Кск), *с'пати на пни* (Дрв, Івн) *єхотїти спати*; *одн'ї* *к'ос'т'ї да ш'к'їра* (Крч), *сам'ї* *р'єбра* (Крм), *тїл'ко бан'ки с'в'їт'ац'я* (Шдл) *єсхуднути*.

3. Фраземи-синоніми, що різняться експресивно-емоційним забарвленням, напр.: *в'їд'їти* *с'єго с'в'їту* (Мнс), *попрош'чатис'я а с'в'їтом* (Шдл) – *п'їти* *у'ві'ше'н'ки* (Зрч, Кд, Ктг, Пл), *п'їти п'їд му'раву* (См) – *зас'вата'ї Му'рау'є'киї* (Ктг), *з'абло* *у'з'ало* (КК) – *кап'ц'ами нак'рп'итис'я* (Пл), *в'їт'кин'їти ко'п'їта* (Дрв, Кмр, Мкв, Пл, См, Цкв, Шдл) / *ратис'ї* (Кск) *єпомерти*.

У межах фраземіки західноподільських говірок досить поширеним є антонімічний вид системного зв'язку, що відрізняється від синонімічного "максимальним розходженням смислорозрізнавальних ознак" [5:51]. Зазначимо, що протиставлятися можуть не лише семантичні, а й окремі компоненти сталих висловів, напр.: 1) *в'їбудл'їу* *їак ба'їдин'а* (КК) *схуднути* – *на'д'утис'я* *пухи'ром* (Кск) *поглядшати*; *говорити п'їд* *меле'н'а* (Кд) *безперервно говорити* – *їазис'ка* *лі'є'н'їти* (ПХ) *мовчати*; *не' до'їїха'ї до Хми'л'ни'ц'кого* (Ктг) *дурний* – *добре моз'їти ва'рат у кого* (Кд) *розумний*; 2) *при'ход'їти у с'в'їт* (Дрв, Лєв, Мнс, Шдл) / *ї с'в'їт* (Цкв) *вародитис'я* – *в'їд'їти* *с'єго с'в'їту* (Мнс) *померти*; *опус'їтити* *руки* (Внк, Зл, Зрч, Крч, Мкв, ПХ, СУ) *єкоритис'я* – *їп'ї'ратис'я* *а обо'їма руками* (Ктг) *не єкорятис'я*; *їс'тати на* *ноги* (Вр, Ів, МК, Пл, Рхн) *в'їду'жувати* – *їп'ї'стати з н'їє* (Мкв) *захворїти*.

Отже, фраземи досліджуваного ареалу, які вступають між собою в різні системні зв'язки, можуть легко відтворюватись в усному мовленні, виступати

своєрідним орнаментом, що акцентує смислові відмінки. Тотожні або різні за своєю структурою, лексичним складом, фраземи західноподільських говірок мають всі ознаки загальноукраїнського типу фразем, хоч можуть відрізнятися стилістичним вживанням, а також містити власне місцеві ознаки.

Умовні скорочення назв населених пунктів

Внк	-	смт.Вінківці Вінковоцького р-ну Хмельницької обл.
Вр	-	с. Врублівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
Дрв	-	с. Дерев'яни Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
Зл	-	с. Зелене Волочиського р-ну Хмельницької обл.
Зрч	-	с. Зарічанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.
Ів	-	с. Іванків Борщівського р-ну Тернопільської обл.
Івн	-	с. Іванківці Городоцького р-ну Хмельницької обл.
Кд	-	с. Кадіївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
КК	-	с. Кізя-Кудринецька Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
Крм	-	с. Кормильче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.
Крч	-	с. Карачівці Вінковоцького р-ну Хмельницької обл.
Кск	-	с. Косиківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл.
Ктг	-	с. Китайгород Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
Лсв	-	с. Лісоводи Городоцького р-ну Хмельницької обл.
МК	-	с. Мала Кужелівка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.
Мкв	-	с. Маків Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.
Мнс	-	с. Монастирок Борщівського р-ну Тернопільської обл.
Нгн	-	с. Нігин Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
Пл	-	с. Пилипківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл.
ПХ	-	с. Пилипи-Хребтірські Новоушицького р-ну Хмельницької обл.
Рхн	-	с. Рахнівка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.
См	-	смт.Смотрич Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.
СУ	-	смт.Стара -Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
Схк	-	с. Сахкамінь Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
Цкв	-	с. Цикова Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.
Шдл	-	с. Шидлівці Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.

Література

1. Демський М.Т. Системні зв'язки в сфері фраземіки // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 36–43.
2. Довленко М.Т. Фразеологічний словник Поділля // Питання фразеології східнослов'янських мов: Тез. доп. – К., 1972. – С. 141–142.
3. Довленко М.Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля // Українське мовознавство. – К., 1975. – Вип. 3. – С. 102–107.
4. Довленко М.Т. О диалектной фразеологии Подолья Украинской ССР // Вопросы фразеологии : Тр. Сам ГУ. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – № 8. – С. 14–20.
5. Редін П.О. Типи системних зв'язків фразеологічних одиниць у мові // Мовознавство. – 1994. – № 4–5. – С. 50–52.